

СТО ГОДИНИ ОТ РОЖДЕНИЕТО НА ПРОФ. АНАСТАС ИШИРКОВ

И. Иванов, П. Пенчев, Д. Димитров, И. Велчев

На 5 април 1968 г. се навършиха 100 години от рождението на проф. Анастас Иширков — родоначалник на географската наука в България. По този случай е необходимо не само да изразим нашата почит и уважение към него, към неговата ценна научна и преподавателска дейност, но и да преценим и отчетем заслугите и приноса му за поставяне началото на отделните икономикогеографски и физикогеографски дисциплини; заслугите му за проучване географията на България и на някои други страни, както и за широкото популяризиране на географските знания всред нашата общественост.

Стогодишнината от раждането на А. Иширков съвпада с осъщественото вече преустройство и с бързото развитие на географските науки у нас. Посетите в миналото семена от А. Иширков в областта на географските науки при условията на социалистическото ни строителство дават своите положителни резултати. Понастоящем географските науки допринасят за разкриване и разрешаване на редица стопански проблеми, а така също и за обучението и всестранното възпитание на нашето подрастващо поколение.

Анастас Иширков е роден в гр. Ловеч на 5 април 1868 г., а е починал в гр. София на 6 април 1937 г., т. е. на 69-годишна възраст. Произхожда от старо заможно еснафско семейство. Баща му се е занимавал с кафтанджийство, но умира твърде млад и оставя единствения си син сирак на година и половина. Малкият Анастас израства под топли грижи на майка си Мария, която е била грамотна (завършила II прогимназиален клас) и будна българка. Тя закърмила своя син в любов към българския народ и към образованието. По време на Освободителната война при бягството на населението от град Ловеч към град Севлиево тя загива и Анастас (10-годишен) остава кръгъл сирак. До завършване на III прогимназиален клас (1884) той живее в Ловеч при родителите на майка си. След завършване на прогимназията А. Иширков имал голямо желание да продължи образованието си и през 1884—1885 г. се записва в Априловската гимназия в Габрово. Поради участието си в стачка в Габровската гимназия през януари 1888 г. той се премества в Търновската гимназия, където през същата година завършва гимназиалното си образование с отличен успех. През ученическите си години се проявява като буден и ученолюбив младеж с по-изразени интереси към литературата и народното творчество. По-късно тези негови интереси са намерили конкретен израз в равните му литературни произведения.¹

След завършване на гимназиалното си образование А. Иширков изпраща молба до Министерството на просветата да бъде назначен учител в някоя от покрайнините на страната. Вместо очакваното назначение той получава покана и стипендия да продължи образованието си в новооткрития през септември 1888 г. Висш педагогически курс в София, който от началото на 1889 г. се преименува във Висше училище, а от 1900 г. — в Софийски университет. А. Иширков с готовност приема предложението и е между 43-мата курсисти, с които се полага началото на висшето образование у нас. Той следва в Историко-филологическото отделение — историческата група. В това отделение общите предмети за филологическата и историческата група са били: елински език, латински език, западен език, българска история, история на българската литература, педагогика, логика и психология, а специални предмети за историческата група — всеобща история, всеобща история на литературата, география и етнография, история на философията.²

¹Известия на Бълг. географско д-во, т. I, 1933, стр. VII.

²М. Арнаудов, История на Софийския у-тет, С., 1939, стр. 67.

От тези данни се установява, че А. Иширков е следвал твърде широк профил. В края на третата учебна година (1890—1891) на Историко-филологическото отделение — отбелязва Ив. Георгов — излязоха и първите абсолвенти, на брой 34. Това бяха първите младежи, добили пълно висше образование на домашна почва. Между тях беше и днешният професор по география в университета — Анастас Иширков.¹ Като се вземе под внимание, че в първите години Висшият педагогически курс е укрепвал организационно, освен това той не е разполагал с достатъчно и добре подготвени кадри (болшинството от преподавателите са били гимназиални учители), трябва да се допусне, че първият випуск не е получил солидни научни знания. Тазв подготовка на Иширков обаче е послужила като основа за неговата по-нататъшна специализация и изграждането му като научен работник.

През учебната 1891—1892 г. А. Иширков е учител във Варненската гимназия, където преподава география и български език. По това време той продължава литературните си занимания. От 1889 до 1893 г. той печата стихотворения, разкази и други, между които „Господар и слуга“, „На заговезни“, „Дядо ми ме изцери“, „Задуха“ и др.² Тази изява на А. Иширков в областта на литературното поприще улеснява неговото изпращане през 1892 г. в гр. Лайпциг на специализация по славянска филология. В началото той специализира по тази дисциплина при видния професор Лескин, а по история — при професор Лампрехт. По същото време посещава лекциите по география на видния немски географ професор Фр. Ратцел и тези по философия на професор Фолкелт. През тези години написва едни от най-хубавите и известни за времето си разкази „Планинче“ и „Приказка за фрака“.³ Едновременно с литературното творчество у него се засилва интересът към историята, и то особено към българската.

При разговор приживе с покойните вече географи Д. Костов и Ж. Чанков, едни от първите студенти, близки и последователи на А. Иширков, узнахме, че през третата година от специализацията си в Германия А. Иширков се научава за вакантното място на преподавател по география и етнография във Висшето училище в София. Вероятно това е била основната причина за преориентирането на А. Иширков в специализацията. С помощта и поддръжката на своите близки — братята Стефан и Иван Ватев, специализацията му се удължава с още една година. По това време А. Иширков окончателно и завинаги се ориентира към географията и упорито се готви за придобиване на научно звание — доктор. През август 1895 г. той завършва докторския си изпит с главен предмет география при Ратцел, второстепенен предмет славянска филология при Лескин и третостепенен по философия при Фолкелт.⁴ Оттогава до края на своя живот А. Иширков работи всеотдайно в областта на географията. Едновременно с това той развива и твърде активна обществена и народополезна дейност.

След завръщането си от специализацията е назначен за учител по география в мъжката гимназия в София. По това време (1895—1896) той продължава научната си подготовка, извършва теренни географски проучвания и печата първите си статии с географско съдържание. Ценни са статиите му, в които разглежда мястото и значението на географията като учебен предмет в средните училища.⁵ МНП го изпраща през второто полугодие на същата година в Берлинския университет, където продължава специализацията си при известния географ изследовател Ф. Рихтхофен. През 1897 г. А. Иширков продължава да се готви за участие в обявения конкурс за доцент по география и етнография. В резултат от неговите проучвания през тези години излизат от печат 5 статии, от които 4 с географско съдържание. От тях особено ценни са: „Долината на р. Осьм“, „Антропогеографски бележки върху Балканския полуостров“.⁶ На 15 ноември 1897 г. Историко-филологическият факултет избира А. Иширков за доцент. На 1. II. 1898 г. той е назначен и постъпва на работа като редовен доцент по география и етнография във Висшето училище в София. На 19. III. 1898 г. изнася встъпителната си лекция на

¹ Ив. Георгов, Алманах на Софийския у-тет, С., 1929, стр. 48.

² Вж. ИБГД, т. I, С., 1938, стр. XIX.

³ Пак там, стр. XIX и XX.

⁴ ИБГД, т. I, С., 1933, стр. VII.

⁵ Пак там, стр. X.

⁶ ИБГД, т. I, С., 1933, стр. XI.

тема „Задачи и съдържание на местната географска наука“, отпечатана в сп. „Български преглед“ (1898 г., кн. 12). Темата на встъпителната лекция не е случайна. В ранните години на научно творчество пред А. Иширков е стоял въпросът за изясняване предмета, задачите и изобщо методологическата основа на географската наука. При създаване на научните основи на географията у нас този въпрос е бил от първостепенно значение. От назначаването на А. Иширков за редовен доцент до края на своя жизнен път той посвещава силите си за създаването на нашата родна география и отдава немалко време за защита на нашите национални интереси в условията на буржоазна капиталистическа България.

Благодарение на придобитата солидна научна подготовка А. Иширков бързо се изяснява като добър преподавател и научен работник. В резултат на научните си постижения през 1903 г. е избран за извънреден професор, а през 1909 г. — за редовен. Научната и преподавателската подготовка и упоритият му труд спомогат той да развие университетската география близо до нивото на тази в напредналите страни. Под негово ръководство се подготвят географските кадри у нас до 1. X. 1934 г., когато се пенсионира поради тежко заболяване.

Със своята солидна научна подготовка, педагогически такт, скромност, доброта и благ характер той се ползуваше с почит и уважение от страна на студентите и запалваше у тях огъня и стремежа към овладяване на географските знания. Между неговите студенти израстват бъдещите му непосредствени научни сътрудници и продължители на неговото прекрасно дело, както и изтъкнати учители по география и видни популяризатори на географските знания. Дълги години като единствен хабилитиран преподавател по география (от 1898 до 1915 г.), а по-късно заедно с Ж. Радев подготвя и чете лекции и организира семинарни и просеминарни занятия по 17 географски дисциплини, за подготовката на които са били необходими обширни познания, много труд и постоянство. За целта освен използваната географска литература той провежда теренни проучвания в България и в Балканския полуостров. С научна цел посещава Унгария, Австрия, Чехословакия, Германия, Полша, Дания, Норвегия, Швеция, Англия, Холандия, Белгия, Франция, Швейцария, Италия, п в Мала Азия и други.

Отначало А. Иширков работи във всички области на географската наука, а по-късно се ориентира и работи главно в областта на антропогеографията и политическата география. Като вземем под внимание преподавателската му дейност и научното творчество, се установява, че А. Иширков полага основите у нас на почти всички географски дисциплини и направления в съответствие с тогавашното ниво на географската наука.

А. Иширков е на три пъти декан на Историко-филологическия факултет и ректор на Софийския университет. Той взема активно участие в борбата срещу затварянето на университета по повод демонстрацията на студентите при откриване на Народния театър на 3. I. 1907 г. срещу Фердинанд, срещу царизма у нас. По това време излиза с бойка статия във в. „Ден“, с която убедително доказва необходимостта от висше учебно заведение у нас. В тази статия между другото той отбелязва: „Нашият университет има голямо общобългарско значение. Само онзи, който не познава етническите борби в Балканския полуостров и психологията на народите, може да го отрича. Днес, когато нашите съседи имат университети и показват явно стремеж да ги преобрънат в научни центрове на много по-широка област, отколкото е тяхната държава, ние трябва да оставим не само нашите съотечественици от неосвободените части, но и децата на свободното княжество да се учат в Атина, Белград и Букурещ...“¹

Учен, с демократични убеждения, добър познавач на българската история и особено на географията на България и етнографията на балканските народи, А. Иширков е използван от буржоазията за защита на нейните интереси и стремежи.² Едновременно с това той с жар защитава нашите национални интереси като член на българската делегация за подписване на Букурещкия мирен договор от 1913 г. По устни сведения на Ж. Чанков по време на преговорите в Букурещ той заболява тежко и продължително от вълненията, тревогите и мъката, които изпитва по загубата на български земи.

¹ М. Арнаудов, История на Софийския у-тет, С., 1939, стр. 289.

² За подробности вж. Ив. Велчев, По въпроса за развитието на икономическата география у нас, ГСУ, БГГФ, кн. 3, География, С., 1954, стр. 69 и сл.

През второто десетилетие на настоящия век, когато нашият народ преживява няколко войни и катастрофи, той развива активна дейност не толкова за защита на интересите на буржоазната върхушка, колкото за защита на националните интереси на нашия народ. В резултат на тази дейност той публикува и редица трудове на български и чужди езици. Тази дейност на А. Иширков заслужава специално внимание и обстойна преценка, особено сега. Предварително може да се отбележи, че като демократичен учен той се стреми с достойнство, честно обективно и на строга научна основа да защитава националните интереси на своята родина, като за целта привежда обилни и достоверни научни сведения и данни.

По инициатива на А. Иширков през 1918 г. е основано Българското географско дружество, на което е председател до края на своя живот—1937 г.

В резултат на научните си постижения и заслуги към българската географска наука А. Иширков е избран през 1906 г. за действителен член на Българската академия на науките, а по-късно и за дописен член на географските дружества в Берлин, Прага, Белград и др.

А. Иширков се отдава изцяло на науката. За личния си живот отделя малко време и внимание. Не се оженва и остава без семейство. Колко предан е бил той на географската наука, какво желание е имал за преуспяването на Географския институт в университета, как е гледал на подготовката на научните географски кадри и за неговото родолюбие може да съдим по оставеното посмъртно завещание. В него той пожелава всичките му спестявания в пари и ценни книжа, възлизали на около 900 000 лева (тогавашни пари) да се основе фонд „Стипендия А. Иширков“ за специализация по география в чужбина за срок от по две години и за създаване на фонд „Награди на студентски научни трудове по география в България“. Освен това крупно завещание той оставя на Географския институт при университета изцяло голямата си лична библиотека с много ценни и редки географски трудове.

Не по-малко ценно е и научното творчество, което е оставил А. Иширков. Той е публикувал на български език 165 монографии, студии, статии, рецензии и отзиви, като 10 от тях са отделни книги. В трудовете му са отразени резултатите от неговите проучвания главно върху географията на България. Някои от тях са с общо географско и политикогеографско съдържание, други с физикогеографско, а останалите се отнасят до географията на населението и селищата, както и до някои стопански отрасли, а така също и до изясняване произхода на географските имена, т. е. отнасят се до неговите антропогеографски публикации.

А. Иширков е работил предимно в областта на географията на населението и селищата, което е напълно в съответствие с методологическата основа на антропографията. От всичките му трудове 47 са посветени на населението и селищата.¹

В значителен брой свои публикации от различни етапи от творчеството си, като „Грамотността на населението в Княжество България“, „Брой на българите“, „Гъстотата на населението в България“, и други,² А. Иширков третира важни проблеми от населението на нашата страна. От позициите на географския детерминизъм се разглеждат проблемите за броя, движението, гъстотата и народността състав на населението. При анализирани и изясняване на споменатите елементи от гъстотата на населението наред с надценяване ролята на географската среда авторът долавя и разкрива някои важни причини за увеличаване броя на населението, за неговите особености в териториалното разпределение и за миграциите, като например тежкото социално положение на българите през време на робството, въстанията и войните по време и след Освобождението и т. н.

Една от основните заслуги на А. Иширков в областта на родната ни география е неговият почин за проучване на нашите селища. В това отношение първостепенно значение има статията „Упътване за изучаване на селищата в българските земи“ (сп. Училищен преглед, С., 1906, кн. 2), с която дава първите напътствия за проучване на нашите селища. Той публикува и редица поселищно-географски очерци,

¹ Вж. Ив. Велчев, По въпроса за развитието на икономическата география у нас част I, Год. СУ, БГГФ, кн. 3, География, С., 1954, стр. 57 и сл.

² Пак там, стр. 73 и следващите.

като „Град Солун“ (С., 1911), „Охридско езеро и гр. Охрид“ (С., 1915), „Град Врана и Вранско“ (С., 1918), „Град Варна“ (Период. сп., С., 1904, кн. 65) и др.¹ Тези трудове са написани в съответствие с концепциите и нивото на тогавашната буржоазна география. Независимо от това тези проучвания са извънредно ценен принос в изследване на селищата. В това отношение А. Иширков печели много последователи. Преобладаващият брой от научните работници по география до 9 септември 1944 г. са работили главно в областта на населението и селищата.

В случаите, когато се изтъква, че проф. А. Иширков е основоположник на географията в България, се подразбира обикновено, че това се отнася за цикъла на икономическите науки, в чиято област са неговите публикации и преподавателска дейност. При по-внимателен анализ на огромното му по обем и значение научно творчество обаче се установява, че неговите научни дирения имат по-широк диапазон. Бивайки единствен преподавател по география в университета, Иширков чувствувал необходимостта наред с проучването на важните политико-географски, етнически и селищни проблеми, които главно са поглъщали неговото внимание, да характеризира и природата на България с цялото ѝ сложно разнообразие. В резултат на тази потребност са неговите публикации за тектониката, релефа, климата и водите на нашата страна.

Във връзка с проучването морфологията на България Иширков поставя фактически началото не само на морфоложкото, но до известна степен и на геоморфоложкото изследване на страната.

Начинът, по който той разглежда държавните граници на България във физико-географско, национално и стопанско отношение, би трябвало да се прилага и сега. В национално отношение той е защитавал границите на България с научна обосновка от неизчерпаеми доводи и по такъв начин е подкрепил справедливите стремежи на българския народ за национално обединение.

При системното разглеждане на различните морфографски единици на нашата страна той е употребил най-подходящи наименования на отделните обекти. За всеки отделен случай е изтъкната зависимостта между геоложкия строеж и облика на дадената форма от релефа.

Проф. А. Иширков е установил редица закономерности, които съществуват при много морфотектонски единици, някои от които се доизясняват и сега.

В разположението и верижното простиране на Средна Стара планина той констатира две особено важни закономерности, а именно: Стара планина от вр. Баба в Етрополската планина върви направо към изток до Черно море и, второ: между Арабаконашката седловина (сега Ботевградска) и Шипченската седловина, в тази дълга част на Стара планина, малко са местата от билото, които лежат по-ниско от 1400 м.

Според него Саранската и Долнокамарската котловина са ерозивни, предиспониранни от разломна (процепна) тектоника, което сега се приема за всички Задбалкански котловини.

В Бакаджиците той установява, че височината се повишава от север към юг, като в същата посока се поделят на Арнаутски Бакаджици, Малки Бакаджици и Войнишки Бакаджици.

Всеки морфографски обект е характеризирани от него с точен, ясен и образен стил на тогавашното ниво на географската наука.

Картометричните измервания на България, извършени от А. Иширков заедно с инж. Ив. Данчов, са служили дълго време като основа на морфометрията в нашата страна.

В областта на климатологията приносите на А. Иширков са по-скромни в сравнение с това, което той е дал за останалите клонове на географията. При все това Иширков е първият български географ-климатолог, а едва ли не и първият български климатолог. Въпреки че интересите му са насочени главно към отделни елементи на климата и отчасти към въпросите на регионалната климатология, Иширков пристъпва към своята работа с учудваща прозорливост. Прави впечатление, че наред с познаването на съответната литература и методика на климатичните изследвания той

¹ Пак там, стр. 83 и сл.

има правилно отношение и към физикогеографските условия като климатичен фактор. По този начин например той обяснява по-ниските температури в София през януари в сравнение с Габрово; по-ниските температури в дъното на Софийското поле в сравнение с тези от неговата периферия.

При изследване на валежите в София той се спира не само на годишната им сума, но и на техния режим. Според него малките валежи през зимата се дължат на преобладаващите антициклони и малката влажност на въздуха. Същевременно той забелязва, че летните валежи падат в малко валежни дни, което е причина за по-чести засушавания дори и тогава, когато валежите не са оскъдни.

Освен температурата и валежите Иширков разглежда накратко и останалите елементи на климата, като облачност, мъгла, роса, снежна покривка, влажност на въздуха, налягане и ветрове. С това той фактически дава пълна, макар и кратка климатична характеристика на София.

Голямата наблюдателност на А. Иширков му позволява да направи и някои практически изводи, които и досега учудват със своята предвидливост. От друга страна, той обръща внимание на комфортабилността на климата в София по начин, който и сега изглежда съвременен.

Със своите макар и странични за него климатологични изследвания Иширков е първият специалист у нас, който прави толкова задълбочени за времето си анализи въз основа на твърде кратковременен климатичен материал. А. Иширков е имал солидни знания във всички клонове на единната тогава география, включително и по хидрология. До 9. IX. 1944 г. никой от българските географи освен него не е провеждал хидроложки изследвания. Те са характерни за ранния период на неговата творческа дейност от 1897 до 1915 г. Подредени хронологически, неговите публикации са следните: Глава Панега (1900), Гебедженско езеро (1904—1905), Девненските извори и тяхното поселищно и стопанско значение (1905—1906), Хидрография на България (1908—1909), Ogo- und Hydrographie von Bulgarien (1913), Охридското езеро и гр. Охрид (1914), Река Осъм. Освен това в редица свои трудове, имащи по-обща тематика във физикогеографския преглед, Иширков прави характеристика на редица хидроложки обекти.

В хидроложките публикации на Иширков намират място всички видове водни обекти в България — подпочвени води и извори, езера, блата и реки.

В характеристиките за изворните води (Девненските извори, Глава Панега, Хидрография на България) авторът основателно е насочил вниманието си изцяло към карстовите извори, тъй като те са най-значителни по големина и имат най-голямо стопанско значение.

Обяснението на Иширков за геоложката обстановка при Девненските извори отразява тогавашната представа за геологията на тази област. Към времето на тази публикация са липсвали каквито и да било хидрометрични данни, но авторът по анкетен път установява, че изворите имат постоянен дебит. Погрешни обаче са данните за общия дебит—3670 м³/сек. Върху екземпляра в собствената си библиотека Иширков е поправил тази, по всичко личи, печатна грешка и на мястото на м³/сек с мастило е поправил „литри/сек“. Накрая на статията си също така ръкописно е допълнил: „У мене много погрешно е дадено общото количество. То е 2804 литра в секунда, а георетическата енергия е 233,2 конски сили.“

Въпреки посочените слаби страни в тази си работа А. Иширков пръв дава точна представа за най-големите карстови извори в страната, а заедно с това и учудващо правилна прогноза за тяхното бъдещо стопанско значение. Според него на местата на старите турски воденици ще задимят комините на фабрики, а наблизо оживен кей на плавателен канал ще свързва този фабричен комплекс с морето.

В труда си „Хидрография на България“ Иширков дава данни и за всички други по-значителни карстови извори в България. Като имаме пред вид, че тогава хидрометрична служба и воден кадастър в България още не са били организирани, идваме до извода, че първата научна систематика и представа за тези водни източници са дадени на Иширков. В същия труд той прави преглед и на минералните извори, като дава данни за тяхното разпространение и температура.

Проф. А. Иширков е и един от основоположниците на лимноложките изследвания в България. Направената от него генетична класификация на нашите езера е претърпяла съвсем малки промени досега.

Хидрографската характеристика на езерата в България е най-значителният принос на Иширков в областта на хидрологията. Тя е направена общо за всички реки в страната. Отделна характеристика има само за р. Осъм, и то свързано с гр. Ловеч.

Въз основа на непосредствени впечатления Иширков е направил подробно и точно описание на всички реки—за тяхната приточна система и за характера на водосборния басейн (залесеност, наклон на склоновете и речното легло, а на места и данни за геоложкия строеж). Изложението му е придружено с данни за дължината на реките и площта на водосборите. Данни за водните количества не се дават, тъй като по това време още не са били организирани такива измервания. За да се получи представа за значението на този труд на Иширков, трябва да поясним, че всяка цифра от изложението е получена след твърде трудоемка картOMETрична работа. Аналогичен труд (Хидрологичен справочник на реките в НРБ) бе издаден едва в 1958 г. За неговото съставяне обаче работи многочислен колектив, а за хидрографските данни има специален отдел в ХМС—Воден кадастър. В продължение на десетилетия хидрографските трудове на А. Иширков и особено трудът му „Хидрография на България“ са били единственият хидрографски справочник, твърде много използван във връзка с водностанските и водноснабдителни мероприятия у нас.